

Rasjonalitet

TEKST

Dag O. Hessen

PUBLISERT 5. august 2009

Dette er mange begrep som har det til felles at man tror man vet hva de innebærer, inntil man legger dem under lupen. Rasjonalitet hører med til disse, og det er et interessant begrep fordi det ofte antas å representere et menneskelig adelsmerke. På den annen side er vi den eneste art som i mangt og mye er *irrasjonelle*. Kanskje er nettopp irrasjonaliteten menneskets fremste kjennetegn?

Alle dyr er gjennomført rasjonelle i den forstand at enhver handling er formålstjenlig i et evolusjonært perspektiv. (I alle fall nesten, dyr kan også *leke* ...) Enhver handling, i likhet med ethvert bygningstrekk, er utmeislet gjennom seleksjon. «Formålet» er i siste instans reproduksjon og spredning av egne gener, eller sagt med mer darwinistisk korrekt terminologi: De egenskapene som øker organismens *fitness*, vil selekteres fram. Det er den fullkomment logiske konsekvensen av evolusjon, og alle handlinger som fremmer dette målet, er biologisk sett rasjonelle.

«Samarbeid og sosial intelligens ble nøkkelen til suksess for vår art. Empati og moral har altså en biologisk rasjonell opprinnelse, mens genuin altruisme vil være biologisk irrasjonell»

Dette ligger tett opptil den klassiske økonomiske eller sosiologiske forståelsen av rasjonalitet eller rasjonelle aktører. Hos den fullkomment rasjonelle *Homo oeconomicus* vil enhver handling være styrt av ønsket om maksimal personlig vinning og maksimalt utbytte. Innenfor økonomisk sektor synes dette å ha blitt en selvoppfyllende profeti der aktørenes utbytte på egne (eller aksjonærenes) vegne er eneste gyldige kriterium. Andre sosiale eller miljømessige faktorer teller ikke i regnestykket, de feies under teppet som «eksternaliteter». Vi kjenner alle konsekvensene av dette som er konkurransens, kortsiktighetens og egoismens tyrranni. Det paradoksale her er at denne formen for klassisk, «kjølig» og snevert egennyttig rasjonalitet ofte går på tvers av den langsiktige rasjonalitet fordi den verken er moralsk eller miljømessig bærekraftig.

I et individualisert samfunn er det ikke gitt at et selvisk fokus tar karakter av størst mulig økonomisk utbytte eller, i mer klassisk evolusjonær forstand, flest mulig avkom.

Individualismen kan godt ta et mer hedonistisk spor hvor størst grad av personlig nytelse er målet. I snever biologisk eller økonomisk forstand er ikke dette rasjonell atferd, men ut fra et mer utilitaristisk perspektiv (livets mening er nytelse, eller bedre: glede) kan det allikevel betraktes som rasjonelt. Om dette utarter til rent dagdriveri eller selvdestruktive nytelser av ymse art, bikker det over i irrasjonell atferd. Mange typer avhengighetsdannende nytelse, hvor irrasjonell den enn måtte være, har jo for øvrig sitt utgangspunkt i at det trigger en sensorisk respons som i utgangspunktet var rasjonell. For eksempel, et høyt innhold av fett og sukker er i dag irrasjonelt i den forstand at det ikke nettopp er helsefremmende. Hangen til fett og søtt var imidlertid *opprinnelig* rasjonell, fordi den skriver seg fra en forhistorie der dette var mangelvare og skattede ressurser.

Vår overlegne hjernekapasitet gir oss naturligvis den analytiske kapasiteten som er det vi i dagliglivet gjerne oppfatter som virkelig rasjonalitet. Vi er utstyrt med en unik evne til å overskue konsekvenser av handlinger også på lang sikt, til analytisk tenkning og til sannhetssøking. Den samme hjernekapasiteten har imidlertid den konsekvens, i følge Peter Wessel Zapffe, at vi stiller oss ubesvarlige spørsmål om livets mening. Vi har fått en intellektuell «overutrustning» som fordrer mening og svar som ikke finnes. Når våre eksistensielle behov ikke kan dekkes, vil det meste av vår aktivitet henfalle til aktiviteter som tjener som substitutter og distraksjon for «å holde livspresset ut». Hos dyrene er det et samsvar mellom innsikt og livsoppgaver, igjen i følge Zapffe, mens mennesker har et erkjennelsesoverskudd som resulterer i at mye av tilværelsen dreier som seg om å finne på underholdende distraksjonsmekanismer. Mange av disse er utpreget lite nytteorienterte, og dermed irrasjonelle – eller? Om de nettopp bidrar til å holde ut, leve livet, så er de kanskje nettopp rasjonelle.

Hvilket selvsagt reiser spørsmålet om religion eller tro mer generelt er rasjonelt. Er det irrasjonelle allikevel rasjonelt? Dersom tro gir en følelse av mening og livsinnhold, så tjener den en rasjonell hensikt, selv om troen som sådan er irrasjonell. Altså, rasjonalitetsbegrepet er ikke så krystallklart, det finnes ulike typer eller ulike nivåer av rasjonalitet. Et religiøst imperativ av typen «Spre eder og legg jorden under eder», som det het, vil selvsagt også kunne ses som biologisk rasjonelt. Ganske innfløkt altså.

Den tyske sosiologen Max Weber skilte mellom to typer rasjonalitet: formålsrasjonalitet og verdirasjonalitet. Den biologiske, evolusjonære rasjonalitet vil være en formålsrasjonalitet, mens den analytiske, ofte moralsk eller snarere etisk forankrede, er en verdirasjonalitet. Den vanlige oppfatningen er at rasjonalitet har sin motsats i følelser, og ikke bare det: Den «intellektuelle og kjølige» rasjonalitet er nødvendig for å tøyte emosjonelle utskeielser. Korrekt nok, men denne motsatsen er på ingen måte absolutt. Mye av vår rasjonelle atferd er altså biologisk betinget, vi vurderer kort og godt de fleste valg situasjoner i forhold til muligheten for suksess. Dette er en rasjonell analyse, og i de fleste tilfeller er det ingen forskjell mellom biologisk og intellektuell rasjonalitet. Den intellektuelle rasjonaliteten er generelt nettopp et evolusjonært produkt for å sikre vår suksess, og det motivutløsende er som regel følelser. Man kan ikke ville før man føler, som Antonio Damasio så glimrende har argumentert for.

Følelsene er evolvert for å stimulere de biologisk rasjonelle handlingene, men vi har jo også den «frie» viljen som kan overstyre det biologisk rasjonelle gjennom valg av annenprioritets løsninger. En førsteordens prioritet vil være å tilkjempe seg plass i livbåten idet skipet synker, men en slik biologisk rasjonell handling kan godt overstyres av en annenordens løsning (verdirasjonalitet) underlagt en annen form for rasjonell sanksjon av etisk art («kvinner og barn først»). Samarbeid og sosial intelligens ble nøkkelen til suksess for vår art. Empati og moral har altså en biologisk rasjonell opprinnelse, mens genuin altruisme, den totalt uegennyttige atferd, vil være moralsk høyverdig, men biologisk irrasjonell. Det er naturligvis den samme viljens frihet som gir grunnlaget for selvdestruktive handlinger som igjen, med et rent biologisk blikk, er ytterst irrasjonelle.

Det vil selvsagt være mange lesere av denne spalten som har vesentlig større innsikt i den menneskelige (ir)rasjonalitet enn meg, men som biolog kan jeg ikke la være å bli slått av evolusjonens rasjonalitet som en kontrast til den utstrakte grad av menneskelig irrasjonalitet. Jeg kan heller ikke la være å undre meg over vår sviktende rasjonalitet når dagens lyster og laster stilles opp mot potensielt dramatiske trusler litt fram i tid, Etter oss kommer syndefloden, men *who cares?*

Teksten sto på trykk første gang i Tidsskrift for Norsk psykologforening, Vol 46, nummer 8, 2009, side 792–793

TEKST

Dag O. Hessen, professor i biologi, Institutt for biovitenskap, UiO